9

tutkrh; laxhra u'R;a p

भारते जनजातीयसंगीतस्य तथा नृत्यस्य समृद्धविरासतम् अस्ति । भारतीयशास्त्रीयकत्थक नृत्यतः आरभ्य असमराज्यस्य लोकनृत्यं बीहूपर्यन्तं संगीतस्य तथा नृत्यस्य विभिन्नप्रकाराः सन्ति । पूर्वतनेषु केषुचन वर्षेषु जनजातीयसंगीतस्य तथा नृत्यरस्य प्रत्यकसमारोहे आयोजनं भवति । विभिन्नजनजातिनां स्वविशिष्टसंगीतं तथा नृत्यं वर्तते यथा केरलप्रदेशस्य जनजातिनां कलीनृत्यम् । भारतीयजनजातीयनृत्यं सरलम् अस्ति एतानि स्वव्यक्तिकानन्दे तथा देवीदेवानां सम्माने प्रदर्शितानि भवन्ति । संगीतस्य तथा नृत्यस्य प्रदर्शनं सम्पूर्णविश्वे भवति । एषः रंगं आनन्दं प्रसन्नतां तथा लयम् आनयति । एतत् विभिन्नावसरेषु विविधभावान् व्यक्तकरणस्य माध्यमो वर्तते । जनजातीयनृत्यानां विशिष्टपरिधानम्, ध्वनयः तथा गतयः भवन्ति । तथा अधिकानि सम्मूहे प्रदर्शितानि भवन्ति । भारतम् एकं विशालदेशो वर्तते अतः अत्र विभिन्नराज्येषु भिन्नाः भिन्नाःजनजातयः सन्ति । प्रत्येकजनजातेः स्वसंगीतं तथा नृत्यप्रदर्शनस्य स्वविशिष्टः प्रविधिः अस्ति । अस्मिन् पाठे केषाञ्चन विधानामुल्लेखो वर्तते ।

mís';kfu

एतं पाठं पठनान्तरं भवन्तः

- जनजातीयसंगीतस्य तथा नृत्यस्य व्याख्यां कर्तुं शक्ष्यन्ति ;
- जनजातीये संगीते प्रयुक्तानां संगीतयुक्तस्वराणां विवेचनां कर्तुं शक्ष्यन्ति ;
- जनजातीये संगीते प्रयुज्यमाणानां वाद्ययन्त्राणां प्रकाराणां व्याख्यां कर्तुं शक्ष्यन्ति ;
- भारतस्य केषाञ्चन जनजातीयनृत्यानाम् उदाहरणैः सह वर्णनं कर्तुं शक्ष्यन्ति ।

9-1 tutkrh; laxhrEk

संगीतं वायौ गुंजायमानं भवति । एतं रिक्तं स्थानं गीयते । संगीतं एका ध्वनिः वर्तते या श्रवणानन्तरं भवद्भ्यः आनन्दं यच्छति तथा सहैव स्वोद्देश्यम् अपि वर्णयति । जनजातीयसंगीतस्य एकमुद्देश्यं पशुभ्यः रक्षा वर्तते विशेषरूपेण रात्रिकाले । ते ढोलवादनं कृत्वा एकां विशेषप्रकारस्य ध्वनिं कुर्वन्ति ।

जनजातीयसंगीतं तथा नृत्यं तेषा दैनिकजीवनस्य भागो वर्तते । एतत् तेषां संस्कृतौ सामाजिकमूल्यान् चित्रितं तथा प्रदर्शनार्थं क्रियते । एतत् प्रथवंशक्रमतः द्वितीयवंशक्रमपर्यन्तं हस्तान्तरितं भवति । पुरूषाः, महिलाः, बालकाः, वृद्धाः तथा युवाश्च अस्मिन् सम्मिलिताः भवन्ति । संगीतं तथा नृत्यं तान् एकतायाः सूत्रे बध्नाति । जनजातीयसंगीतस्य आयोजनं ऋतुषु त्योहारेषु तथा अन्यसामुदायिकावसरेषु यथा विवाहः शिशुजन्म इत्यादि अवसरेषु भवति ।

आषाढमासे (जून–जुलाई) उड़ीसाप्रान्ते बिरहोरनृत्यस्य प्रदर्शनं क्रियते। वर्षर्तौ श्रवणपूर्णीमायाः अवसरे 'डोमनाच' अस्य प्रदर्शनं भवति । 'अक्टुबर–नवम्बर' मासयोः पशुनां सम्पन्नतां दर्शनार्थं सोहराई तथा बांधना अस्य नृत्यस्य प्रदर्शनं भवति ।

laxhre;k% Lojk%

जनजातीयसंगीतेषु स्वराणां उद्गमः पक्षिणां तथा पशुनां ध्वनिभिः वर्तते । ते प्रायः केचन असंगतस्वराः यथा – हू, हा, याहा पशुनां घुरघुर–चीख–ध्वनिनां, पक्षिणां चहचहध्वनिनां तथा वृक्षाणां ध्वनिनां तथा जलप्रपातस्य ध्वनिनां प्रयोगं कुर्वन्ति । शनैः शनैः तैः विभिन्नप्रकारस्य संगीतप्रकाराणां नामानि पशुपक्षीत्यादिनां ध्वनिरूपरि आधारितानि कृतानि । यथा दृमयुरेण – शद्ज तथा चेतकेन ऋषभः ।

जनजातीयसंगीतेषु उच्चौः अधः स्वराणामुच्चस्वरं मानं भवति संगीतमयं ध्वनयः तथा ध्वनिहीनतायाः एतादृशः क्रमो भवति यत् सः भयरूपे स्वीकरोति। एषा ध्वनिः क्लिष्टतमं तथा मृदु भवितुं शक्नोति । सम्प्रति जनजातीयः संगीतः स्वतालेन तथा मौलिकतया प्रसिद्धो भवन् अस्ति ।

एतेषां वर्णानामनुसारेण संगीतस्य असंख्यरूपाणि सज्जितानि सन्ति केचन संगीतप्रकाराः कामपि कथां तथा महागाथां व्यककरणा प्रयुक्ताः भवन्ति ।

ok|;U=k.kka çdkj%

वाद्ययन्त्रैः संगीतज्ञैः स्वयमेव निर्मितानि भवन्ति । अस्य कृते पूर्वसामग्री पार्श्वतः एव मिलति । काष्ठस्य खण्डः, दण्डः, वंशः, पशुनां त्वक्, सुष्खशाकानि यथा अलाबुः, तम्बीफलानि इत्यादिनामपि प्रयोगः विभिन्नोपकरणानां निर्माणे

चित्रम् 9.1 ढोलः

क्रियते । एतेषु कानिचन प्रसिद्धवाद्ययन्त्राणि सन्ति – यथा ढोलः, टुनटुनायन्त्रम्, चरचरीवाद्ययन्त्रम्, हिमकी–वाद्ययन्त्रम्, सारंगीवाद्ययन्त्रम्, खरतालवाद्ययन्त्रम्, जलतरंगवाद्ययन्त्रम् इत्यादयः । मध्यप्रदेशे सस्यानां कर्तनसमये वृषभश्रृंगेन निर्मितस्य तुरहीवाद्ययन्त्रस्य प्रयोग भवति । तथा मंदी, कोरोलोका, कुडीट आदी अन्यप्रकारस्य ढोलवाद्ययन्त्राणि सन्ति ।

9-2 fofHkUuçdkjL; tutkrh;uR;kfu

जनजातीयनृत्यानां प्रदर्श्नं सामान्यतः समूहे भवति तथा अस्मिनवसरे विशेषपरिधानानां धारणं भवति । सामान्यतः सींगतस्य तथा नृत्यस्य माध्यमेन एकस्याः कथायायाः वर्णनं भवति । एते जनाः कस्मिनपि चलचित्रगीते नृत्यं न कुर्वन्ति । प्रत्येकजनजातेः स्वविशेषनृत्यम्, विशिषपरिधां संगीतं तथा वाद्ययन्त्रं भवति ।

भारतस्य भिन्न–भिन्नेषु क्षेत्रेषु बहूनि प्रसिद्धनृत्यानि प्रचलितानि सन्ति । तेषु कानिचन सन्ति – गद्आ, कोंध, कोया, सओरा, कादर, नृथम्, कुरुम्बरनृथम्,

घूमर इत्यादयः । घूमरनृत्यं राजस्थानस्य भीलजनजातेः नृत्यमस्ति तथा गवरीनृत्यं नाटिकायाः रूपे राजस्थानस्य चित्तोडक्षेत्रे प्रचिलितोऽस्ति, नृत्यस्य केचन प्रकाराः निम्नलिखितानि सन्ति ।

ijoYyhdyh uR;e & एतत् केरलप्रान्तस्य प्रसिद्धजनजातीयनृत्यमस्ति । एतत् नृत्यं अत्रत्यः त्रावनक्षेत्रस्य सघनेषु वनेषु निवासिभिः कुरुते, अस्मिन् नृत्ये महिलाः तथा पुरुषाः सम्मिलिताः भवन्ति । जनानां समूहेषु नृत्यानि मनमोहकरूपस्य प्रतिरूपं निर्माति येषु बहुशीघ्रतया परिवर्तनमपि भवति । अस्य नृत्यस्य दर्शनं आश्चर्यचकितकारकं भवति ।

xkMuR;e & गोंडजनजातेः जनाः मध्यप्रदेशस्य महाराष्ट्रस्य तथा उड़ीसाप्रदेशस्य क्षेत्रेषु निवसन्ति । एतद् नृत्यं सम्पूर्णवर्षे विशेषरूपेण विवाहावसरे भवति । अस्मिन् परिधाने विभिन्नवर्णयुक्तानि चित्रविचित्रकाचमणिभिः विभूषितानि उष्णीसानि सन्ति । महिलाः रजतस्य आभूषणानि धारयन्ति । सामान्यतः 20–30 युवानः पुरुषाः तथा महिलाः अस्मिन् भागं स्वीकुर्वन्ति । काष्ठस्य तथा ढोलवाद्ययन्त्राणि प्रायः परुषाः नादयन्ति । अस्य नृत्यचरणेषु मुख्यतः पादानां शनैः शनैः अग्रे गमनम् तथा नमनम् भवति ।

chtuR;e & बीजूनृत्यं त्रिपुराराज्यस्य चकमाजनजातेः नृत्यानि सन्ति । बीजूशब्दस्य अर्थमस्ति – चेत्रसंक्रान्ति अथवा बंगालीदिनदर्शिकायाः वर्षस्य समाप्तिः । अस्य प्रदर्शनम् वर्षस्य स्वागताय क्रियते । एतत् ढोल, बाझी (वेणुः) हैमरांगः (वंशेन निर्मितं वाद्ययन्त्रम्) तथा धुधुक (हेमरांगः तथा वाद्ययन्त्रम्) एतादृशेषु वाद्ययन्त्रेषु करणीयात्मं एकं लयात्मकं नृत्यमस्ति ।

ikBxrk% ç'uk% 9-1

I. रिक्तस्थानानि पूरयेत

1. जनजातीयसंगीतस्य प्रयोगः .... सुरक्षायै अक्रियत ।
2. मयूरस्य संगीतात्मिका ध्वनिः .... इति नाम्नैः अपि ज्ञायते ।
3. उड़ीसाप्रान्तस्य श्रृंगनिर्मतं तुरहीवाद्ययन्त्रं .... नाम्ना ज्ञायते ।
4. .... विवाहावसरेषु मध्यप्रदेशे क्रीयमाणं नृत्यमस्ति ।
5. त्रावणकोरक्षेत्रे ....नृत्यं भवति ।
6. त्रिपुराप्रान्ते भव्यमानानां नृत्यानां नामानि ....सन्ति ।
7. संगीते तथा ध्वनौ अन्तरं ....वर्तते ।
8. श्रवणपूर्णिमायाः अवसरे उड़ीसाप्रान्ते ....नृत्यं भवति ।

HkoUr% fd: f'kf{kroUr%

संगीतं तथा नृत्यं जनजातीयजनानां जीवनस्य अभिन्नाङ्गम् अस्ति । कदा कदा अस्यप्रयोगः जनजातीयजनानां वनपशुभ्यः सुरक्षायै क्रियते । सर्वेपुरुषाः, महिलाः, बालकाः तथा वृद्धाः, अस्मिन् सम्मिलिताः भवन्ति, एतत् ऋतुभिः उत्सवैः तथा विभिन्नसामुदायिकोत्सवैः युक्तोऽस्ति ।

tutkrh; laxhr uR;a Pk

d{kk & ‡

fVIi.kh

संगीतमयाः स्वराः –पक्षिणः, पशवः, वृक्षाः, जलप्रवाहः वायुः इत्यादिनां ध्वनिसदृशाः तथा विभिन्नवाद्ययन्त्राणां ध्विसदृशाः भवन्ति । ढोलः तथा सारंगीवाद्ययन्त्राणि प्रसिद्धानि सन्ति । वाद्ययन्त्रैः संगीतज्ञैः स्वयमेव निर्मितानि भवन्ति ।।

एतेषु कानिचन सामान्यतः प्रयुज्यमानानि प्रसिद्धवाद्ययन्त्राणि सन्ति– 'ढोल, टुनटना, चरचरी, टिमकी, सारंगी, करताल, जलतरंग, बांसुरी, मंडरी, कोटोलेका, कुंडी' इत्यादयः वाद्ययन्त्राणि सन्ति । एतेषां निर्माणें काष्ठस्य खण्डः, दण्डः, वंशः, पशुनां त्वक्, सुष्खशाकानि यथा अलाबुः, तम्बीफलानि इत्यादिनामपि प्रयोगः पूर्वसामग्रीरूपे भवति । जनजातीयविशेषनृत्यानि सन्ति ओहसमूहनृत्यम्, लयपूर्णमुद्रासु परिवर्तनम्, परिधानैः तथा संगीतवाद्ययन्त्रैः एकं दृढं प्रभावं भवति । भारतस्य विविधक्षेत्रेषु निवासिनां विविधनृत्यानि सन्ति एतेषु कानिचन प्रमुखनृत्यानि गद्आ, कोंध, कोया, सओरा, कादर, नृथम्, कुरुम्बरनृथम्, घूमर इत्यादयः सन्ति ।

ikBkUrk% ç'uk%

1. जनजातीयसंगीतम् अस्माकं दैनिकजीवनेन कथं युक्तोऽस्ति ?
2. जनजातीयसंगीतस्य स्वराणां चतस्रः परिभाषाः लिखत ।
3. केषाञ्चन 10 संगीतमयवाद्ययन्त्राणां नामानि लिखत ।
4. कयोश्चन जनजातीयनृत्ययोः उपरि टिप्पणीं लिखत ।

mÙkjekyk

9-1

I. 1) वनपशवः

2) शजदा

3) हाकुम

4) गोंडनृत्यम्

5) परवल्ली कली

6) बीजू

7) स्वराः

8) डुमनाच (दंडनृत्यम्)